

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ

© *Онищук І. І., 2014*

Розкрито питання залучення громадських об'єднань та наукових інституцій до правового моніторингу. Обґрунтовано, що результати правового моніторингу із залученням громадських об'єднань та наукових інституцій мають стати основою для внесення змін органів державної влади у поточну роботу, під час стратегічного планування та визначення пріоритетних напрямів суспільного розвитку.

Ключові слова: правовий моніторинг, громадський моніторинг, юридична техніка, правотворчий процес, правове регулювання, нормативно-правовий акт.

И. И. Оныщук

ПРАВОВОЙ МОНІТОРИНГ С ПРИВЛЕЧЕНИЕМ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ И НАУЧНЫХ ИНСТИТУТОВ

Раскрыты вопросы привлечения общественных объединений и научных институций к правовому мониторингу. Обосновано, что результаты правового мониторинга с привлечением общественных объединений и научных институтов должны стать основой для внесения изменений органов государственной власти в текущую работу, во время стратегического планирования и определения приоритетных направлений общественного развития.

Ключевые слова: правовой мониторинг, общественный мониторинг, юридическая техника, правотворческий процесс, правовое регулирование, нормативно-правовой акт.

I. I. Onyshchuk

LEGAL MONITORING WITH PARTICIPATION OF PUBLIC ASSOCIATIONS AND SCIENTIFIC INSTITUTES

Issues of attraction of public associations and scientific institutes of the legal monitoring. It is proved that the results of the legal monitoring with attraction of public associations and scientific institutes should become the basis for amending of the state authorities in the ongoing work, during strategic planning and definition of priority directions of social development.

Key words: legal monitoring, public monitoring, legal technique, law-making, legal regulation, legal act.

Постановка проблеми. Сучасна світова практика свідчить про те, що однією із засадничих умов демократичної правової держави є забезпечення належного державного управління. А це видається неможливим без встановлення та підтримки тісного зв'язку державного управління із суспільством, громадянами, науковими інституціями, впровадження і гарантування здійснення

ефективного громадського контролю за діяльністю органів влади, налагодження прозорості функціонування органів виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Часті зміни, що вносяться у нормативно-правові акти, стали проблемою для усіх адресатів відповідних норм права. Це призводить до істотного зниження наукової обґрунтованості виданих нормативно-правових актів, і як наслідок, – до зниження рівня якості правового регулювання різних сфер державного управління. Це відбувається тому, що у цих обставинах неможливо якнайточніше оцінити ефективність дії норми права, оскільки за частотою її зміни відсутня можливість збору достатнього для таких висновків аналітичного матеріалу.

Підвищення ефективності діяльності органів державної влади нерозривно пов'язане з підвищенням стабільності правового регулювання, і насамперед стабільності законодавства, а, значить, необхідні наукові інструменти, як заслони від нескінченних спроб недоцільної зміни чинного законодавства.

Мета дослідження – обґрунтувати потребу залучення громадських об'єднань та наукових організацій до правового моніторингу.

Стан дослідження. Питання теорії та практики правового моніторингу досліджують переважно зарубіжні учені, зокрема Ю. Арзамасов, С. Миронов, Т. Мордасова, С. Сабікенов, М. Савін, Ю. Тіхоміров, М. Турецький, Д. Шнайдер та ін. До когорти українських учених-дослідників правового моніторингу можна зараховувати О. Боринську, Ю. Градову, С. Довженко, О. Зайчука, В. Косович, В. Купрія, О. Копиленка, Л. Паливоду, І. Шутака та ін.

Досі в українській теорії права не створено належної доктринальної бази та методології правового моніторингу, що є одним з негативних чинників на шляху до вдосконалення правової системи.

Виклад основних положень. Час від часу громадянин України, реалізуючи своє конституційне право, приходить на виборчу дільницю, щоб таємним голосуванням обрати ті органи, які легітимно можуть репрезентувати його інтереси і здійснювати управління державою від імені громадян цієї держави.

Громадяни постійно мають справу з органами влади різного рівня з певного питання: отримання адміністративної послуги, захисту прав, реалізації інтересів тощо. Державні інституції за умови їх ефективності та дієвості допомагають людям управляти власними ризиками, справедливіше розподіляти ресурси та забезпечувати їх сталий приріст, підвищувати сприятливість середовища для провадження власної справи і навіть зменшувати ймовірність громадянських конфліктів.

Правовий моніторинг полягає у виявленні суперечностей, колізій, прогалин у нормах чинного законодавства, результатом якого є вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавчого акта (окремих положень, норм), а також підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію положень аналізованого нормативно-правового акта. За результатами проведеного аналізу нормативно-правових актів і практики їх застосування розробляється Концепція і проект нормативно-правового акта. Під час підготовки Концепції та проекту нормативно-правового акта основним питанням є проведення роботи з прогнозування наслідків прийняття законодавчих актів, які дають можливість оцінити можливі негативні соціально-економічні наслідки правотворчості [8].

Правотворчий процес поєднує специфічну діяльність як уповноважених органів держави, так і громадських об'єднань, наукових інституцій, що охоплює систему дій з підготовки, затвердження та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів [14, с. 215].

Залучення громадських об'єднань до правового моніторингу потрібне, щоб знизити рівень зловживання владою, надати об'єктивну оцінку діяльності органів державної влади та уникнути суб'єктивного підходу.

Останнім часом в Україні відбувається інституалізація таких інструментів забезпечення підзвітності та прозорості органів влади, як громадська експертиза і громадський моніторинг. З

ухваленням Урядом України “Порядку сприяння проведенню громадської експертизи органів виконавчої влади” (Постанова Кабінету Міністрів України № 976 від 5 листопада 2008 року), Постанови “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, набранням чинності закону України “Про доступ до публічної інформації”, а також запровадженням адміністративного судочинства перед громадськістю відкриваються нові можливості у реалізації свого права на громадський контроль за діяльністю органів усіх гілок влади та органів місцевого самоврядування, експертизи та громадського моніторингу діяльності органів влади різного рівня стала істотною складовою багатьох інститутів громадянського суспільства. Існує чималий як позитивний, так і не зовсім досвід застосування цих інструментів.

Існуюча практика демонструє доволі широкий спектр проблем у цій сфері. З одного боку, державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування проявляють доволі низьку готовність впроваджувати згадані механізми підзвітності, інколи відверто їх ігнорують, доводячи ситуацію до конфлікту та судових процесів. З іншого боку, інститут громадянського суспільства засвідчує неготовність демонструвати належний професіоналізм у проведенні громадської експертизи та громадського моніторингу, дискредитуючи цим самими саму ідею, а також незнання призначення цих інструментів здійснення демократичного контролю за владою [7, с. 6–7].

Концепція правового моніторингу не є абсолютно новою у світовій практиці. Правовий моніторинг успішно застосовується у Франції, Італії, Іспанії тощо, а в державах пострадянського простору, зокрема у Казахстані, Росії, Білорусі, проведення моніторингу нормативно-правових актів затверджене на рівні закону (у цих країнах діють закони про нормативно-правові акти), розроблено його методичні основи та створено спеціальні органи [8; 10; 11]. Використання цього досвіду буде корисним і для України. У контексті систематизації комплексних галузей законодавства моніторинг необхідно розглядати як підготовчу процедуру, за допомогою якої повинні визначитися пріоритетні напрямки та основні заходи систематизації, суб'єкти її здійснення та основна мета [3, с. 628].

Поняття “громадський моніторинг” стосується моніторингу роботи органів державної виконавчої влади і фокусується на системному та комплексному дослідженні їх діяльності у сфері підготовки та прийняття рішень, контролю за їх виконанням. Метою громадського моніторингу є підвищення підзвітності, прозорості діяльності органів влади та просування реформ в інтересах суспільства через виявлення “слабких місць” та внесення змін до існуючої процедури прийняття, виконання та контролю за рішеннями органів влади. Для цього необхідно: 1) виявити існуючі практики щодо визначення органами влади суспільно важливих потреб та очікувань; 2) відслідкувати існуючі підходи до прийняття рішень щодо питань, які потребують оперативного втручання [7, с. 56–57].

У класифікації суб'єктів правового моніторингу існують деякі розбіжності. Так, С. Миронов диференціює суб'єктів правового моніторингу на конституційних та ініціативних [9, с. 8–13]. І. Жужгов, В. Негрбов, Н. Толмачов визначають склад суб'єктів правового моніторингу залежно від статусу органу, який здійснює моніторинг, або рівня їх діяльності. Тому ефективне проведення правового моніторингу уможливиться лише за взаємодії держави та громадських об'єднань [3, с. 628].

20 вересня 2011 р. в рамках сесії Генеральної Асамблеї ООН 8 країн-засновниць (Бразилія, Сполучені Штати Америки, Індонезія, Мексика, Норвегія, Філіппіни, Південно-Африканська Республіка, Великобританія) започаткували міжнародну ініціативу “Партнерство Відкритий Уряд” (далі – ПВУ). ПВУ спрямоване на підвищення рівня відкритості та прозорості діяльності державних органів, підтримку залучення неурядових організацій до формування державної політики, впровадження високих стандартів професійної чесності у державному управлінні. Станом на 1 липня 2013 р. 58 країн світу є учасницями Партнерства.

Україна долучилася до ПВУ-ініціативи (Постанова Кабінету Міністрів від 13 червня 2012 р. № 671) відразу після її проголошення [12]. До квітня 2012 р. проводилось розроблення національного плану з впровадження ініціативи. План дій України охоплює п'ять пріоритетних напрямків: 1) залучення громадянського суспільства до державної політики; 2) забезпечення доступу до публічної інформації; 3) запобігання та протидія корупції; 4) сприяння ефективному

управлінню через вдосконалення адміністративних послуг; 5) впровадження технологій електронного врядування. План дій України був розроблений у тісному діалозі з Коаліцією організацій громадянського суспільства на підтримку ПВУ-ініціативи, був схвалений Керівним комітетом глобальної ініціативи та отримав позитивні відгуки щодо змісту.

З метою забезпечення альтернативної оцінки результатів діяльності Уряду в напрямку впровадження ПВУ-ініціативи коаліцією з дев'яти моніторингових громадських організацій України (Transparency International, Україна (Кіровоград), Український незалежний центр політичних досліджень (Київ), Івано-Франківське відділення Інституту політичної освіти (Івано-Франківськ), ЗОГО “Народний захист” (Запоріжжя), Інститут масової інформації (Київ), Центр політико-правових реформ (Київ), ГО “Філософія Серця” (Вінниця), Інформаційно-правовий центр “Наше право” (Львів), Координаційно-експертний центр з питань регуляторної політики (Дніпропетровськ) був проведений комплексний моніторинг Плану заходів України з впровадження Ініціативи “Партнерство Відкритий Уряд”.

Громадські експерти оцінювали діяльність центральних та місцевих органів влади, задіяних у реалізації Плану заходів на період травень 2012 – червень 2013 року. Експерти проаналізували поточний стан виконання окремих заходів Плану дій, дослідили позитиви у реалізації ПВУ-ініціативи та ключові виклики у впровадженні ПВУ в Україні. Експерти додатково підготували набір рекомендацій для уряду та відповідальних органів влади щодо реагування на виявлені проблеми [6].

Із травня 2012 р. розпочалося фактичне впровадження ПВУ-ініціативи. Для цього Кабінет Міністрів України затвердив відповідний план заходів. Він передбачає супровід у парламенті та розроблення проектів законів, спрямованих на покращення взаємодії органів влади з громадськістю, створення сприятливих умов діяльності організацій громадянського суспільства, розвиток місцевого самоврядування. Також передбачені заходи із забезпечення доступу до публічної інформації, імплементації в Україні, ініціативи щодо прозорості видобувних галузей (ЕІП). Значна частина заходів плану охоплює питання протидії корупції [6].

Ініціатива Партнерство Відкритий Уряд стала однією із додаткових можливостей для органів публічної влади України модернізувати свою діяльність шляхом впровадження зручного механізму консультацій з громадськістю та залучення до підготовки проектів законів профільних експертів. Використання цієї можливості та вибору пріоритетів усе ще залежить від політичної та управлінської волі керівництва конкретних органів влади. У 2012–2013 рр. було фактично сформоване належне правове середовище для забезпечення участі громадськості в управлінні державними справами. Натомість практика практичного впровадження норм все ще далека від встановленого стандарту.

Як приклад, у лютому 2013 р. набув чинності закон України “Про благодійну діяльність і благодійні організації”. Він, зокрема, позитивно регулює питання запровадження нових інструментів для здійснення як громадянами, так і юридичними особами благодійної діяльності, зокрема ендавментів, благодійних сервітутів, права благодійних організацій отримувати благодійну спадщину та ставати виконавцями заповітів для реалізації благодійних програм тощо. Натомість так само у лютому 2013 р. Президент України доручив Міністерству юстиції України підготувати зміни до закону. Існує побоювання, що ці зміни можуть спричинити вилучення із закону значної кількості ліберальних та демократичних норм [6].

Прийняття Верховною Радою України 18 травня 2013 р. закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики” частково врегулювало процедуру державного контролю за поданням державними службовцями декларацій та конфліктом інтересів державних службовців [4].

Верховна Рада України прийняла закон України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України”, який передбачив введення у Кримінальному кодексі поняття “спеціальна конфіскація”, включно з можливістю її застосування за вчинення злочинів, в яких фігурують усі форми обіцянки, отримання або надання неправомірної вигоди (хабара).

Україною з 25 рекомендацій, наданих за результатами третього раунду моніторингу Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) та Стамбульського плану дій Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) частково або задовільно виконано лише 14. Регіональні програми запобігання і протидії корупції прийняли 14 органів місцевої влади з 27.

Успіх в ухваленні законодавчих змін антикорупційного спрямування був досягнутий не через високу свідомість політичної еліти України, а через високий тиск міжнародних структур (в контексті можливого підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом). Як приклад, розроблений Міністерством юстиції України та оприлюднений у червні 2013 р. проект закону України про внесення змін до закону України “Про політичні партії в Україні” (щодо фінансування діяльності політичних партій) лише незначною мірою враховує рекомендації Венеціанської комісії та ОБСЄ. Всередині країни немає консенсусу щодо змісту реформ партійних фінансів [6].

Прийняття регіональних програм запобігання і протидії корупції та здійснення аналогічних антикорупційних заходів місцевого рівня відбувається фактично без участі громадськості. Так само відкритим залишається питання пасивності низки регіональних органів влади у прийнятті власних антикорупційних програм, розроблених ще у 2012 році.

Правовий моніторинг за участю громадських об'єднань та наукових інституцій може здійснюватися шляхом:

- 1) збору та накопичення інформації щодо думки громадськості про нормативно-правові акти та практику їх застосування;
- 2) аналізу та інтерпретації зібраної інформації відповідно до мети та завдань правового моніторингу;
- 3) підготовки та представлення рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового акта чи окремих норм права;
- 4) оцінки правових та соціально-економічних наслідків прийняття нормативно-правових актів;
- 5) аналізу практики застосування на основі вивчення матеріалів з практики застосування, підготовлених органами державної влади.

Збір інформації про роботу органів державної влади може істотно впливати на державних службовців і депутатів, дисциплінуючи їх. Громадський моніторинг може впливати не тільки на об'єкти, але і на суб'єкти (наприклад, виборці розуміють, що від їхньої активності та громадянської позиції залежать підсумки та легітимність виборів, а також і те, як звітується перед ними їхній депутат).

У правовому моніторингу можуть брати участь: громадські об'єднання; засоби масової інформації; активні члени громадянського суспільства; журналісти, науковці, експерти; підприємці та ін.

До видів громадського моніторингу належить:

- 1) систематичний / регулярний (запланований);
- 2) спонтанний (реакція на дії влади).

До об'єктів громадського моніторингу належать:

- 1) законодавча гілка влади усіх рівнів;
- 2) виконавчі органи усіх рівнів;
- 3) судова гілка влади усіх рівнів;
- 4) функції, політики, процедури, практики, що використовуються різними гілками влади.

До предмета громадського моніторингу належать:

1. Нормативна база, функції та компетенція органів влади, а саме:

- 1) наявність нормативної бази, що регулює вирішення цієї проблеми;
- 2) що органи влади повинні робити відповідно до закону;
- 3) чи визначені структура та повноваження;
- 4) які нормативно-правові акти регулюють функції та завдання влади і як;
- 5) чи існують показники діяльності влади;
- 6) які заохочення та покарання існують.

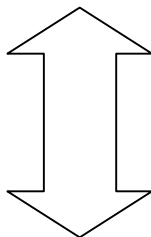
2. Діяльність, процеси та процедури, а саме:

- 1) як органи влади повинні виконувати свої функції, відповідно до закону;

- 2) чи побудована робота відповідно до закону;
- 3) відповідність функцій меті та завданням;
- 4) чи досягаються необхідні результати;
- 5) порушення та недоліки у процедурах і практиці роботи;
- 6) наявність порушень;
- 7) інші [7, с. 60].

Залучення громадських об'єднань та наукових інституцій до справи зміцнення законності та правопорядку не повинно обмежуватися лише стадією реалізації вже прийнятого законодавства. Це дасть змогу домогтися стрімкого просування по таких актуальних напрямках, як: підвищення якості та ефективності законодавства за рахунок використання інтелектуального потенціалу суспільства; виявлення та врахування усього спектра соціальних інтересів; істотного підвищення рівня наукового забезпечення законопроектної роботи; зниження ступеня відчуження між владою та суспільством шляхом забезпечення максимально можливої відкритості законотворчого процесу; подолання тенденції до корпоратизації законодавчої діяльності, її підпорядкування приватним, груповим, партійним інтересам на шкоду інтересам суспільства і держави; підвищення рівня суспільної злагоди та зниження гостроти соціальних конфліктів в результаті громадського обговорення та узгодження позицій різних зацікавлених сторін, орієнтації законодавця, але вираз у законі загальної волі і узгодженого спільного інтересу; подолання усталених традицій правового нігілізму за допомогою формування у людей почуття причетності до законотворчого процесу і відповідальності за його результати, підвищення довіри до законодавця і закону [8].

Процес проведення правового моніторингу із залученням громадських об'єднань і наукових інституцій можна зобразити так:

Пасивний	1. Вивчення проблеми
	2. Збір інформації
	3. Аналіз інформації
	4. Оцінка правових та соціально-економічних наслідків
	5. Розробка висновків
	6. Підготовка та представлення рекомендацій
	7. Оприлюднення результатів
	8. Формулювання вимог
	9. Впровадження реформ
	Активний

Згідно з висновками за результатами проведення Моніторингу стану незалежності суддів в Україні-2012, його обговорення за “круглим столом” та на засіданні Ради суддів України, ефективним прийомом проти незаконного впливу на суд є такі принципи судочинства, як гласність та відкритість. У разі відкритого діалогу між судом і суспільством в останнього формуватиметься ясне розуміння ситуації. У такому випадку ніхто не матиме можливості незаконно впливати на інститут правосуддя. Адже прозорість судової влади сприятиме підвищенню авторитету правосуддя.

Результати опитування громадян-відвідувачів суду засвідчили, що громадяни, які мають досвід звернення до суду, оцінюють процес правосуддя, діяльність суддів та працівників апарату судів загалом позитивно. З 20 668 громадян, які відповіли на питання: “Чи можете Ви сказати, що суд при розгляді Вашої справи був незалежним та неупередженим та був забезпечений справедливий судовий розгляд?”, – надали позитивну оцінку 16 360 осіб (79,16 %); існують претензії до процесу правосуддя – у 9,38 % опитаних; 11,47 % опитаних громадян не визначилися з відповіддю [2].

У жовтні 2010 р. в Європейському Союзі прийнято доктрину “Розумне регулювання в ЄС”, що передбачає подальший розвиток процедур ОРР та вдосконалення механізмів публічних

консультацій під час прийняття проектів нормативних правових актів із подальшою оцінкою ефективності їх дії. “Усі гілки державної влади визнали, що продукти діяльності влади потенційно та дійсно продукуються з різноманітними видами похибки. Ні жорстка форма регулювання економіки, ні практичне усунення держави від її регулювання не йдуть на користь як державі, так і економіці (бізнесу) чи суспільству (громадянам). Ця гіпотеза фактично стала теорією” [5].

Принципово важливе значення має визначення соціально значущих завдань суспільного розвитку, на виконання яких має бути зорієнтований правовий моніторинг. За результатами соціологічних опитувань можна виявити доволі широкий спектр таких завдань. Це насамперед підвищення ефективності правової системи, державного управління, підвищення якості прийнятих законів, розвиток механізму зворотного зв'язку між органами державної влади, місцевого самоврядування та громадянами, реалізація конституційного обов'язку держави щодо дотримання і захисту прав і свобод людини та громадянина тощо [13, с. 110].

На цьому етапі необхідно здійснювати облік усіх факторів, що позитивно впливають на розвиток законотворчого процесу. Перевага надається створенню системи незалежної експертизи та врахуванню громадської думки у законотворчому процесі.

Прикладом залучення громадських об'єднань і наукових інституцій є діяльність міжнародних асоціацій, що здійснюють моніторинг дотримання прав людини, урядові організації, національні організації спостерігачів, національні організації, пов'язані з виборами. Однією з найвпливовіших міжнародних організацій є ENEMO (European Network of Election Monitoring Organizations – Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами). Це асоціація 18 неурядових організацій з 16 країн колишнього СРСР і Східної Європи, яка протягом багатьох років проводить широкомасштабні спостереження за виборами у своїх країнах. Загалом організації-учасниці ENEMO провели спостереження за більш як 140 виборчими кампаніями національного рівня, взяли участь у роботі понад 40 міжнародних місій, підготували більше 100 тисяч спостерігачів. Здійснюючи моніторинг виборчого процесу, ENEMO має на меті підтримання демократичних процесів шляхом неупередженого спостереження за організацією та проведенням виборчих кампаній, оцінку відповідності виборчого процесу національному законодавству, міжнародним стандартам з проведення демократичних виборів [1, с. 79–80].

Висновок. Результати правового моніторингу із залученням громадських об'єднань та наукових інституцій мають стати основою для внесення змін у роботу органів державної влади, законодавчих органів під час стратегічного планування та визначення пріоритетних напрямків розвитку країни. Про результати моніторингу необхідно проінформувати громадськість загалом та тих об'єднань, які впливають на вирішення суспільних питань.

Завдяки залученню громадських об'єднань та наукових інституцій до правового моніторингу здійснюватиметься науково-обґрунтований пошук балансу інтересів громадян, бізнесу та держави. Правовий моніторинг має стати юридичним інструментарієм, за допомогою якого встановлюватимуться такі законодавчі вимоги, які “розумно” стимулюватимуть і обмежуватимуть життєдіяльність громадян, бізнесу та чиновників під час досягнення поставлених соціально-економічних і політичних цілей.

1. Боринська О. Моніторинг виборчого процесу як сприяння розвитку демократії / О. Боринська // *Політичний менеджмент*. – №1(34). – 2009. – С. 79–86. 2. Висновки за результатами проведення Моніторингу стану незалежності суддів в Україні-2012, його обговорення на “круглому столі” та на засіданні Ради суддів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/969076/vispovki1>. 3. Довженко Є. В. Поняття та завдання правового моніторингу / Є. В. Довженко // *Управління проектами, системний аналіз і логістика. Технічна серія*. – 2012. – Вип. 10. – С. 627–631. 4. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики” // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2014. – № 11. – Ст. 132.

5. Использование современных юридических технологий (оценка регулирующего воздействия, правовой мониторинг, правовое прогнозирование) в механизме принятия управленческих решений // Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ, 2012 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2012/VSF_NEW201303151129/VSF_NEW201303151129.
6. Ініціатива, партнерство, відкритий уряд. Громадська оцінка першого року впровадження (липень 2013). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ogp.gov.ua/sites/.../First%20year_cs_19_07_2013.pdf.
7. Купрій В., Паливода Л. Громадська експертиза та громадський моніторинг діяльності органів влади: навч. посіб. / В. Купрій, Л. Паливода. – К.: Макрос, 2011. – 200 с.
8. Методические рекомендации по проведению правового мониторинга нормативных правовых актов и по подготовке Концепций и проектов НПА. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.minjust.kz/ru/node/15896>.
9. Миронов С. М. Теория и практика мониторинга правового пространства и правоприменительной практики: итоги и перспективы / С. М. Миронов // Вестник Совета Федерации. Мониторинг права в Российской Федерации. – 2006. – № 4, 5. – С. 8–13.
10. Об утверждении Правил ведения мониторинга подзаконных нормативных правовых актов. – [Электронный ресурс]: постановление правительства Республики Казахстан от 25.08.2006 г. № 817. – Режим доступа: <http://www.ru.government.kz/docs/h060817-2.htm>.
11. Об образовании центра по мониторингу за регистрацией нормативно-правовых актов. – [Электронный ресурс]: указ Президента Республики Узбекистан от 15 декабря 2005 г. № ПП – 237. – Режим доступа: <http://www.minjust.uz>.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 р. № 671. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/671-2012-p.
13. Савин М. Мониторинг права в оценках общественного мнения / М. Савин // Мониторинг права в Российской Федерации: Вестник Совета Федерации. – М. – 2006. – №4 (5). – С. 109–112.
- Теорія держави і права: навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 2013. – 348 с.